

СУРХОН ВОҲАСИ ХУНАРМАНДЧИЛИГИДА ҚУРУВЧИЛИК СОҲАСИНИНГ АНЪАНАВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мамаражабов Ғайрат Абдулҳақимович

Термиз давлат университети

Жаҳон тарихи кафедраси доценти в.б.,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

mamarajabovg@tersu.uz

UO‘K: 94:745(575.1)“1991/2020”

<https://orcid.org/0009-0001-6486-898X>

Аннотация: Сурхон воҳаси хунармандчилигида уй-жойларни пайдо бўлиши ва моддий маданиятнинг шаклланиши, тараққий этиши, ривожланиши муҳим аҳамиятга эга. Тарихий адабиётлардан маълумки, моддий маданият манбалари асосида ўтмиш аждодларимизнинг турмуш тарзи, иқтисодий ва маданий тараққиётдаги ўрни, жаҳон цивилизацияси тарихига қўшган муносиб ҳиссасини билиб оламиз.

Калит сўзлар: маданий, тураржойлар, меъморчилиги, маданий-маиший, хонақоҳ, пахса, гувала, «бўрикалла», шапати, «хўржин том», ёмғир «қибла», тўсинлар, ток, уй-жой қурилиши.

Аннотация: Возникновение жилища и формирование, развитие и рост материальной культуры имеют важное значение в истории узбекского народа. Из исторической литературы известно, что на основе источников материальной культуры мы узнаем образ жизни наших предков, их роль в хозяйственном и культурном развитии, их достойный вклад в историю мировой цивилизации.

Ключевые слова: культура, жилища, архитектура, культурно-бытовая, ханақоҳ, хлопок, гувала, «борикалла», шапати, «корзинная крыша», дождевая «қибла», балки, нечет, жилище.

Abstract: The emergence of housing and the formation, development and growth of material culture are important in the history of the Uzbek people. It is known from the historical literature that on the basis of the sources of material culture we learn the way of life of our ancestors, their role in economic and cultural development, their worthy

contribution to the history of world civilization.

Keywords: cultural, dwellings, architecture, cultural-domestic, khanaqoh, cotton, guvala, «borikalla», shapati, «basket roof», rain «qibla», beams, odd, housing.

Ўзбекистон худудида уй-жойлар қурилиши қадимий тарихга эга бўлиб [1], Сурхон воҳасида қадимги тураржойлар табиий шароитни ҳисобга олган ҳолда барпо қилинган. Шунингдек, ҳар бир қурилган бино қурилишида ундан фойдаланиш манфаатлари тўлиқ ҳисобга олинган. Шарқ мутафаккири Абу Носир Фаробий уй-жой қурилиши кўпдан-кўп геометрик услубларга бўлишини, улар ичида «қуриладиган меъморий обида тарҳини тузиш санъати» мавжудлигини таъкидлаган [2.24]. Шунингдек, Абу Али ибн Сино тураржой меъморчилигида қурилажак уйнинг жойини, унинг шамол йўлига нисбатини, қуриладиган уй-жой ёнидан ўтадиган сувнинг таркибини, яқин атрофда турмуш шароитига салбий таъсир кўрсатувчи манбаларнинг бор-йўқлигини назарга олиш зарурлигини уқтириб ўтади. Ўрта Осиёда ҳар бир шаҳар, тураржой меъморчилиги жойнинг табиий шароити, об-ҳавоси, халқнинг иқтисодий, ижтимоий ҳаёти таъсири асосида ривож топган.

Сурхон воҳаси аҳолисининг анъанавий уй-жойлари, маданий-маиший иншоотларининг қурилиш тарҳи, дизайни, меъморчилик композицияларида сўнгги ўрта асрлар даврида бунёд этилган маданий-маиший иншоотларнинг қурилиш анъаналари изларини кузатишимиз мумкин. Д.Нозиловнинг фикрича, ўрта

асрларда бу ерда ўзига хос Тоҳаристон (Бахтрия) меъморилик мактаби шаклланган [3.144]. Хусусан, бунга Сурхон воҳасидаги Денов марказида XVI асрда икки қават қилиб қурилган Сайид Оталиқ мадрасаси ва Катта Вахшивор қишлоғида 1713 йилда авлиё, шоир Сўфи Оллоёр томонидан қурдирилган масжидни мисол келтиришимиз мумкин. Масжид хонақоҳ, икки томони айвон ва қўшма хоналардан ташкил топган. Хонақоҳ ва айвон томи тўсин билан ёпилган бўлиб, синчли пахсадан қурилган. Шимоли-шарқий томони ҳашаматли бўлиб, меҳробсимон равоқлар ишланган. Хонақоҳдаги меҳроб равоқи анча чуқур бўлиб, унинг икки томонидаги тўрт равоққа бўртма чизиқлар тортилган. Бундай безаклар жануби-ғарбий айвон деворида ҳам мавжуд. Айвондаги еттинчи ва хонақоҳдаги олтинчи устун ўйма ва рангли нақшлар билан безатилган [4.68-69]. Бундай иншоотлардаги қурилиш услублари Денов, Юрчи каби беклик марказларида ҳамда Вахшивор, Сина, Сангардак каби ўтроқ аҳоли яшайдиган қишлоқлардаги уй-жойлар қурилишида акс этганлигини кўришимиз мумкин. Аҳолининг доимий тураржой, уй томи пахса, хом ғишт, гувала яъни «бўрикалла», шапати [5] тоғли ҳудудларда синч девор, тош девордан иборат бўлган [6]. Дастлаб бир хонали, икки хонали XX аср бошларига келиб «хўржин том», «боми том», «обдовли том» ва болохонали уйлар вужудга кела бошлаган.

Тоғли ҳудудларда доимий тураржойлар асосан сой бўйларида, анҳор ёқаларида бунёд этилган бўлиб, уйларни қуришда ҳудуднинг табиий-географик хусусиятлари эътиборга олинган. Хусусан, уй-жойлар қуриладиган ҳудудга куёш ёруғлиги тушиш ҳолати, дарадан ўтадиган совуқ шамол йўлидан сақлаш, ёмғир ва селнинг сойга тез оқиб тушиши, уйларни сувга ва деҳқончилик қиладиган ҳудудларга яқинроқ жойларда қуриш, қолаверса табиий офатлардан сақланиш каби масалаларга эътибор қаратилган.

Воҳадаги ўзбеклар ва тожикларда уй-

жой қуришда ўзига хос урф-одатлар бўлган. Масалан, уй қурилишини бошлашдан олдин кун ўнгланиб, ҳафтанинг хайирли ва хосиятли кунлари аниқланиб [7.179-184], шундан сўнг қўй сўйилиб, қўни-қўшнилари чақирилган. Меҳмондорчиликдан сўнг уй деворига тошни биринчи бўлиб бадавлат, ёши улуғ кекса киши қўйган, қолганини ёшлар давом эттирганлар. Воҳанинг Вахшивор, Бодиҳаво каби қишлоқларида эса уй қурилишига чақирилганларнинг ҳаммаси биринчи кунни ўзлари билан уй деворига биттадан тош келтирганлар. Кейин меҳмон бўлиб тарқалишган. Уй қурилишини эса уй эгаси ўз оила аъзолари билан бошлаган. Уй пойдеворининг биринчи қаторини уй эгасининг ўзи қалаб, қолганига ҳашар уюштирган. Ахборотчиларнинг таъкидлашича, ота-боболари қадимдан одатда уй қуришда ишни бинонинг «қибла» томонидан бошлашган.

Тоғли ҳудудларда уйлар асосан бир томонга, яъни сой томонга қаратиб қурилган. Сойдан тоққа томон баландлик бўлиб бориши уйларнинг бу тартибда қурилишига олиб келган. Уйларнинг олд томони эса шу баландлик ҳисобига қаватма-қават бўлиб тоғ томон ортиб боради. Бу ҳудудда уйларнинг тоққа қаратиб қурилиши яхши натижа бермайди. Чунки тоғдан келадиган қор ва ёмғир сувлари тўппа-тўғри уй ичкарасига кирса, иккинчидан тоғ ён бағрига қурилган уйнинг орқа девори бўлмаганлиги сабабли уйнинг томи баландлик ҳисобига ёпилади. Бу эса уйнинг олд томонини бошқа ёққа ўзгартиришга имкон бермайди. Уйларнинг орқа деворларини тоғ ҳисобига қурилишининг асосий сабаби шундаки, бунда биринчидан, қурилиш ашёлари ва ишчи кучи тежалган бўлса, иккинчидан, юқори қаватда жойлашган тураржойлар олдига кенг ҳовли бунёд этилган. Тоғларда асосан тоғ ён бағирларида бунёд этилган молхона, отхона, омборхона кабиларнинг томи ҳовли тарзда ишлатилган. Чунки, тоғ ён бағрида тиккаликда қурилган уй-жойларнинг пастки қисмлари шу хонадоннинг ҳовлиси вазифасини ўтаган.

Албатта, уйни ёпишда ёғоч (асосан арча, тол ёки терак) тўсинлар тоқ (3, 5, 7, 9, 11, 13) қўйилган. Масалан, ошхона, даҳлизлар учун уч ёки бешта ёғоч (хори) ишлатилса, меҳмонхона ва бошқалари учун етти, тўққиз, ўн биттагача қолаверса, уйнинг хоналари катталашishiга қараб ундан ҳам кўп ишлатилган. Томнинг ёғочи (хори) устидан васса қўйилиб, васса устидан чий, бўйралар ёки камиш тўшаб сомон лой билан сувалган. Ҳар йили ёмғир ва қор сувлари ўтиб кетмаслиги учун сомон аралаштирилган лой билан суваб турганлар. Қиш фаслида қор ва музларнинг том устида узоқ вақт туриб қолишининг олдини олиш мақсадида том устига вақти-вақти билан туз сеппиб турилган [8].

Воҳада уй қуришда асосан маҳаллий қурилиш ашёларидан фойдаланилган. Тоғли ҳудудларнинг юқори қисмини ўрмонзорлар ташкил этганлиги сабабли бу ҳудудда пахса девор ўрнига синч девор кенг қўлланилган. Синч девор жуда қулай ва мустаҳкам бўлганлиги билан ажралиб турган. Синч деворда токча, тахмон ўрнатиш қулай бўлган. Тоғли ҳудуд аҳолиси шамол эсадиган ва сел келадиган томонига тош девор ёки қўш синчли девор қуришган. Шунингдек, синч деворли уйларнинг хоналари кенг ва баланд бўлади.

Синч девор тагсинч, каллак, устун, забаррав, устунғўша, қалама, ховонда, пуштак, бачки каби қисмлардан ташкил топган. Воҳанинг тоғли ҳудудларида синч девордан ташқари кесак, яъни гувала деворлардан ҳам фойдаланишган. Бу ҳолатни воҳанинг тоғ олди қишлоқларида кузатишимиз мумкин.

Сурхон воҳасида дастлаб пахсали уй қурилиши қоратегинлик усталар томонидан бажарилган, кейинчалик эса маҳаллий усталар ҳам бу анъаналарни ўзлаштириб давом эттирганлар [9]. XX асрнинг биринчи чорагида Сурхон воҳасининг Миршоди, Элбаён, Хўжамулки каби қишлоқларида пахсали уйлар қурилган. Пахса уй баландлиги 70-80 см ли устма-уст ётқизилган қатор қатламдан ташкил топиб, бу уйларнинг бўйи беш

қадам, эни уч қадам, деворларнинг қалинлиги икки ёки уч қарич бўлиб сирти кесилмаган. Биринчи қаторда фақат эшик ўрни қолдирилган. Иккинчи қаторда дераза, токча, эшик ўрни қолдирилса, учинчи қаторда дераза, дарча, эшик, токчаларнинг усти беркитилгандан сўнг айлантириб чиқилган. Пахсали уйларнинг бурчаклари ярим айлана шаклда бўлиб, тўрт бурчагига девор ёпиштирилган ҳолда тўрт устун ўрнатилган. Том хариси эса шу устунларга қўйилган. Бунинг айрим тадқиқотчилар қишда бўлиб турадиган бўрон, қор ва ёмғир суви бино бурчакларини ювиб кетмаслигини назарда тутиб қилинган, деб таъкидлайди [10.68].

XX асрнинг 40-йилларидан анъанавий шаклда қурилган, лекин тузилишида замонавий кўринишлар бўлган янги уйлар воҳанинг Юрчи ҳамда Денов марказларида барпо этила бошланган. Сурхон воҳасининг тоғли ва тоғ олди ҳудуд аҳолиси билан чўл ҳудудида яшовчи аҳолининг тураржойлари ички тузилиши, жиҳозланиши айрим этник ва ҳудудий жиҳатлари билан фарқ қилган. Тоғли ҳудуд аҳолисида ўтроқликка хос хусусият уй жиҳозларида ўзига хос ўринга эга. Хусусан, уйлар даҳлизли, дарчали ҳамда ён деворларида токчалар бўлиши билан ажралиб турган. Уйнинг ички томонини безашда аввал ерга чий (бўйра) ёки «бордон» тўшалиб унинг устига кигиз ёки гилам тўшалган. Шунингдек, воҳада XX асрнинг биричи чорагида айрим ҳовлилар ички ва ташқи ҳовлилардан иборат бўлиб, ички ҳовли аёллар ва оиланинг тан маҳрамлари учун бўлса, ташқи ҳовлида эса асосан бир неча хонали меҳмонхоналар бўлиб, ташиф буюрган меҳмонлар шу ташқи ҳовлида кутиб олиниб, шу ердан кузатилган. Хонадон соҳибалари эса юзлари номаҳрамга тушмасин, деб ташқи ҳовлига ўтмаган [11]. Айрим тадқиқотчиларнинг қайд этишича, ҳовлиларнинг ички ва ташқи қисмларга бўлиниши қадимги Юнонистон ва Рим каби давлатларда ҳам мавжуд бўлиб, ислом дини ўзидан анча аввал мавжуд бўлган аёлларнинг жамиятда ажралиб

яшаш шаклини қонунлаштирган [12.13].

Бу уйларда киш фаслида сандал (танча)лардан фойдаланганлар. Сандал томонлари тенг тўрт оёқли курсидан иборат бўлиб, у асосан хонанинг ўртасига ўрнатилган. Сандал устига кўрпа, чойшаб ёпиб қўйилган. Воҳанинг Киштут, Хўжаасмин каби кишлоқларида эса доимий тураржой уйнинг тепа қисмидан мўри, яъни туйнук қўйилган ҳамда уйнинг ичида чой ва овқат тайёрланган. Туйнукдан тутун чиқиб, ҳаво янгиланиб, алмашиб турган[13].

Шунингдек, ҳовлида узум токлари кўтарилиб, «войиш» (ишжом) қилинган

ҳамда мевали ва баъзан эса мевасиз дарахтлар экилган. Баъзи ҳовлилар девор билан ўраб олинган. Кўпгина ҳолларда чўл ҳудудларда ярим ўтроқ тарзда яшовчи юз, кўнғирот, дўрмон аҳоли асосан бир хонали уйларда яшаган. Бу уйларни шамоллатиш учун олди ва орқа томонларидан «ярим кулоч» баландликда деворларини бир ёки икки жойидан тешилиб туйнук ясалган, уйлар дарчасиз ва тоқчасиз бўлган. Тадқиқ этилаётган даврда сандал ўчоқ киш фаслида бутун оиланинг асосий ўтириб суҳбатлашиш, овқатланиш, исиниш, жун титиш, урчук йигириш, қолаверса, ётиш учун ҳам асосий жой ҳисобланган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. —Тошкент, 2004.
2. Нозилов Д. Чиғанок ичида марварид // Совет Ўзбекистони санъати. —Тошкент, 1981. —№ 9. —Б. 24.
3. Нозилов А.Д. Мастера школ горного зодчества Средней Азии. —Ташкент, 2001. —С. 144.
4. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида. —Тошкент, 2001.
5. Дала ёзувлари. 2021 йил. Шўрчи тумани Ялти, Тўла кишлоқлари.
6. Дала ёзувлари. 2021 йил. Узун тумани Хонжиза, Хўжаасмин кишлоқлари.
7. Устаев Ш. Дни недели в поверьях народов Южного Узбекистана / Труды Байсунской научной экспедиции. Вып. 3. —Ташкент, 2007. —С. 179-184.
8. Дала ёзувлари. 2022 йил. Денов тумани Сангардак кишлоғи.
9. Дала ёзувлари. 2022 йил. Денов тумани Ҳазорбоғ, Хайрабод кишлоқлари.
10. Воронина В.Л. Узбекское народное жилище // СЭ. —М., 1949. —№2. —С. 68.
11. Дала ёзувлари. 2023 йил. Сарисий тумани маркази.
12. Воронина В.Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. —М., 1963. —С. 13.
13. Дала ёзувлари. 2023 йил. Қумқўрғон тумани Чаёнтепа кишлоғи.

TURKISTONDA QOZILARNING YER-MULK ISHLARIGA OID MEYO'RIY TALABLAR TARIXIDAN

Karimov Kaxramon Sadikovich

Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti v.b.,

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

qahramonjob876@umail.uz

<https://orcid.org/0009-0006-2397-8572>

UDK: 94(575.1)"18/19":347.995

Аnotatsiya: Maqolada turkiston o'lkasi mahalliy aholisiga Rossiya imperiyasi tomonidan mahalliy boshqaruvga kiritilgan huquqiy-meyo'riy talabalar va o'zgarishlar, yer-mulkka egalik qilish, sotish va sotib olish,

olti-sotti holatini rasmiylashtirish, vasiylik tartiblari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: mahalliy boshqaruv, huquqiy-meyo'riy talabalar, yer-mulk, egalik qilish huquqi, vasiylik.